Oct-2022 ISSUE-III(I), VOLUME-X

Published Special issue

With e-ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.305

Peer Reviewed Journal

Published On Date 31.10.2022

Issue Online Available At :http://gurukuljournal.com/

Organized &
Published By

Chief Editor,

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com

Website : http://gurukuljournal.com/

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.305
Peer Reviewed Journal

e-ISSN No. 2394-8426
Oct-2022
Issue–III(I), Volume–X

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	राजर्षी शाहु महाराज आणि सामाजिक न्याय	डॉ .एच .एस .कुचेकर	3-8
2	Study Of Zooplankton Population Density Of Pardi Lake Gadchiroli Of Maharashtra State, India	R. G. PATIL and R. N. CHAVHAN	9-15
3	महाराष्ट्रातील वैवाहिक संबंधाच्या बदलत्या स्वरूपाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ. रंगराव पां. हेंडगे	16-22
4	The Impact of Education on Empowering Women	Dr. Gajanan T.Bansod	23-31

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.305
Peer Reviewed Journal

e-ISSN No. 2394-8426
Oct-2022
Issue–III(I), Volume–X

राजर्षी शाहु महाराज आणि सामाजिक न्याय

डॉ. एच. एस. कुचेकर
तुकाराम कृष्णाजी कोलेकर कला आणि
वाणिज्य महाविद्यालय, नेसरी.ता.गडहिंग्लज.
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापुर.
kuchekarhs77@gmail.com
मोबा. 9922346844

प्रस्तावना :-

जगाला भूषण ठरतील अशा अनेक विभुती भारत देशात घडलेल्या आहेत. की, त्यांनी आपले संपुर्ण आयुष्य बहुजणांचे कल्याण करण्यासाठीच खर्ची घातले आहे. अशा अनेक विभूतीमधील एक नाव म्हणजे राजर्षी शाहु महाराज होय. राजर्षी शाहु महाराज यांनी आपल्या सतेचा वापर उपेक्षित, शोषित, पददलित आणि अल्पसंख्यांक जनसामान्यांची दैन्यावस्था नष्ट करण्यासाठी केला.

राजर्षी शाहु महाराज यांनी 2 एप्रिल,1894 मध्ये कोल्हापूर संस्थानाची अधिकारसूत्रे आपल्या हाती घेतली. त्यावेळी सर्व प्रजाजनांना जाहिर केले की, " आमचे प्रजाजन सदासुखी व संतुष्ट असावेत त्यांच्या हिताची एकसारखी अभिवृध्दी होत जावी व आमच्या संस्थानाचा सर्व बाजुनी अभ्युद्य व्हावा अशी आमची उत्कट इच्छा आहे. यासाठी सर्वांच्या उज्वल राजनिष्ठेची व सहकार्याची आम्हाला आवश्यकता आहे."[1]

राजर्षी शाहू महाराज एक संस्थानिक असूनही त्यांची दृष्टी ही समाजसुधारकाची होती. त्यांच्या विचाराला वैचारिकतेची जोड मिळालेली दिसून येते. या दृष्टिकोणातूनच प्रस्तुत लेखात राजर्षी शाहू महाराज आणि सामाजिक न्याय या विषयावर काही अंशी प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्दिष्ट्ये :-

1. सामाजिक न्यायाची संकल्पना अभ्यासणे.
2. राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी द्वितीय सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यात विविध संदर्भ ग्रंथ, वैचारिक लेख, मासिके, संशोधनपर लेख, इ.चा आधार घेतला आहे.

सामाजिक न्यायाचा आशय हा सतत बदलत असतो. तो समाज, संस्कृती, स्थलकालसापेक्ष राहिला आहे. समताधिष्ठित समाज निर्माण करून त्यातूनच लोकांचे कल्याण साधणे व समाज कल्याणातच राजर्षी शाहू महाराजांचा सामाजिक न्याय अंतर्भूत झालेला होता. आपल्या संस्थानात सामाजिक न्यायाची संकल्पना रूढ करणे व तिचा प्रत्यक्ष अंमलबजावणीसाठी धडपडणे ही काही सोपी बाब नव्हती. सामाजिक न्यायाची संकल्पना ही एकूणच मानवी स्वातंत्र्याशी, समतेशी आणि बंधुत्वाच्या तत्वाशी निगडित आहे. विशेषतः मानवी समता हा तिचा पाया आहे. समतेच्या तत्वाला अनुसरून एका समाजाने दुसऱ्या समाजाशी, एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीशी त्यांच्या सर्वांगीण विकासाला सहाय्यभूत असे वर्तन ठेवल्यास सामाजिक न्याय सर्वांना मिळू शकेल.

सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते:-

महाराष्ट्रात सामाजिक न्यायाचे पहिले पुरस्कर्ते म्हणून म.फुले यांना ओळखले जाते. त्यातूनच पुढे फुले ,शाहू, आंबेडकर अशी परंपरा निर्माण झाली. ज्या समाजाने बहुजनांना सामाजिक न्याय नाकारला, त्या व्यवस्थेत लोकशाहीवादी न्या.रानडे, आगरकर यांच्यासारखे सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते होऊन गेले. परंतु त्यांच्या विचारांना काही मर्यादा पडलेल्या होत्या. त्यांच्यात आणि बहुजनांच्या नेत्यात एक महत्त्वाचा फरक होता, तो

म्हणजे बहुजनांच्या नेत्यांना मुळातच सामाजिक न्याय नाकारला गेला होता. ते विषमताग्रस्त समाजाचे बळी ठरले होते. “खरे तर म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवनकार्य म्हणजे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी केलेला आमरण संघर्षच होता.”[2]

सामाजिक न्यायाची संकल्पना :-

सामाजिक न्याय या महत्त्वपूर्ण संकल्पनेचा संबंध सामाजिक समस्यांची निर्मिती व त्यांचे निर्मूलन या दोहोंशी आहे. सामाजिक न्यायावर आधारित भारतीय समाजाची पुनर्रचना अथवा पुर्ननिर्माण करण्याबाबतचे राजर्षी शाहू महाराज यांचे विचार हे पूर्णतः भारतीय स्वरूपाचे आहेत. शाहू महाराज हे केवळ संस्थानिक होते असे नाही तर समाजसुधारक, समाजसंघटक व समाजाच्या रचनेसंबंधी मूलभूत स्वरूपाचे विचार मांडणारे सामाजिक कृतिशील विचारवंत देखील होते. थोडक्यात शाहू महाराज यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचे विविध पैलू आहेत. काही पैलूंची ओळख समाजाच्या रचनेबाबत मांडलेल्या मूलभूत विचारावरून होते.

सामाजिक न्याय म्हणजे काय.?

“न्याय” ही संकल्पना काही अर्वाचीन नव्हे. प्राचीन ग्रीसमधील अथेनियन लोकशाहीच्या अध:पतनावर उपाय म्हणून प्लेटोने “न्याय” या संकल्पनेची पुनर्मांड्णी करण्याचा प्रयत्न केला. राजकीय स्वार्थ व व्यक्तीकेंद्रित समाजव्यवस्था नाकारून “न्याय”वादी समाजरचना निर्माण करण्याबाबत त्यांनी मूलभूत चिंतन केले. त्यांची न्यायाची व्याख्या मानवी सदाचार व समाज तांत्रिकदृष्ट्या जोडलेला व आनंददायी राहण्याबाबत आग्रही होती. पुढे ॲरिस्टॉटलने “न्यायाची” संकल्पना स्पष्ट करताना “समान पातळीवरील व्यक्तींना समान वागणूक तर असमान पातळीवरील व्यक्तींना असमान वागणूक” असे सूत्र सांगितले. गौतम बुध्दांनी तर “न्याय म्हणजेच कायद्याचा आदर करणे, हे जसे अपेक्षित आहे तसेच चुकीच्या कायद्याचा अनादर करणेही तितकेच योग्य आहे” असे स्पष्ट केले होते. न्याय म्हणजे “योग्य वर्तन, नैतिक आचरण व सदाचरण” हे तर त्याही काळात जगन्मान्य होते. असेच म्हणावे लागेल. एकंदरीतच “न्याय” संकल्पनेत व्यक्तिगत हीत व समाजाचे कल्याण यांचा समन्वय अभिप्रेत आहे म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन समाजाच्या हिताचे असावे. हे अपेक्षितच आहे. बेंथामसारख्या पाश्चात्य न्याय तत्त्वज्ञानाला अभिप्रेत असलेले तसेच भारतीय संस्कृतीला आणि आपल्या संविधानालाही अपेक्षित असलेले “बहुजन हिताय बहुजन सुखाय” हे तत्व तर आपल्या भारतीय समाजरचनेचे अंतिम उद्दिष्ट मानले गेले आहे. थोडक्यात, व्यक्तीमधील आंतरिक संबंधाचे आदर्शवादी रूप म्हणजेच “न्याय”, या अर्थाने भारतीय संविधानात या व अशा अनेक पूर्वसुरींच्या विचारांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे स्थान मिळाल्याचे दिसून येते.[3]

“न्याय ह्या संज्ञेचा एकच वा सर्वांना मान्य होईल असा अर्थ सांगणे अतिशय अवघड आहे. कारण न्याय ह्या संकल्पनेचा अर्थ विशिष्ट दृष्टिकोनातून व भिन्न भिन्न मूल्यांना महत्त्व देऊन स्पष्ट केला जातो. उदा. “स्वातंत्र्य” या एकाच मूल्यांना महत्त्व देणाऱ्या व्यक्ती, गट व विचारवंतांना व्यवसाय, विचार, भाषण, लेखन इ.पैकी कोणत्याही बाबीवर बंधने टाकली. ती गोष्ट अन्यायकारक आहे असे वाटते. “समता” या एकाच मूल्याला अति महत्व देणाऱ्यांना आर्थिक व सामाजिक दर्जा संधी, शिक्षण व आरोग्याच्या सोयी यासारख्या बाबीमध्ये समता प्रस्थापित करणे म्हणजे न्याय होय असे वाटते. बहुमताची इच्छा, सर्वांनी मान्य करणे व त्याप्रमाणे वागणे म्हणजे न्याय, व न वागणे म्हणजे अन्याय होय असेही म्हटले जाते.जैसे थे म्हणजे आहे तीच परिस्थिती टिकून राहणे म्हणजे न्याय होय. याउलट “परिवर्तन” म्हणजे न्याय होय असे मतदेखील व्यक्त केले जाते”[4]

या चर्चेवरून “न्याय” ह्या संकल्पनेचा निश्चित अर्थासंबंधी मत-मतांतरे आहेत हे स्पष्ट आहे. म्हणून सामाजिक न्याय ही व्यापक स्वरूपाचा अर्थ असणारी संकल्पना आहे.

राजर्षी शाहू महाराज यांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना पुढील बाबीवर अवलंबून असलेली दिसते.

1.लोकांना अधिकार देणे (सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक क्षेत्रात स्वातंत्र्य)

2. विकासासाठी समान संधीची उपलब्धता निर्माण करून घेणे व व्यावसायिक स्वातंत्र्य प्रदान करणे.

3. प्रशासनाने आणि महत्त्वाच्या सर्व क्षेत्रात सर्वसामान्यांना सहभागी करून घेणे.

4. स्त्री-पुरुष समानतेविषयक विचार अभ्यासणे

शाहू महाराज यांनी वरील बाबीला महत्त्वाचे स्थान देवून त्यांनी सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न केले. शाहू महाराज यांचा लढा हा न्यायावर आधारलेला समाज निर्माण करणे यासाठीचा होता.

सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी:-

कोल्हापूर संस्थानात सत्ता राजर्षी शाहू महाराज यांची मात्र प्रशासनात मक्तेदारी ब्राह्मण समाजाची होती. ब्राह्मणांची सामाजिक, धार्मिक, प्रशासन, न्याय, शिक्षण, इत्यादी सर्व क्षेत्रात त्यांची मक्तेदारी निर्माण झाली होती. परिणामी सामान्य माणूस हा न्यायापासून दूर राहिला होता. यासंदर्भात राजर्षी शाहूंनी संस्थानातील परिस्थिती जवळून पाहिली आणि ते म्हणाले "1894 साली जेव्हा राजर्षी शाहू महाराजांना राज्याधिकार प्राप्त झाला, त्यावेळी त्यांनाही सर्वकष मक्तेदारी सर्वत्र दिसून आली. विशेषत: संस्थानाच्या प्रशासनातील बहुतेक सर्व अधिकारांच्या जागा ब्राह्मण वर्गाच्या हातात होत्या. दरबारच्या 71 अधिका-यापैकी 60 ब्राह्मण होते, तर 07 इतर जाती-धर्माचे होते, यामध्ये इंग्रज, हिंदी, ख्रिश्चन, पारशी प्रभु अशा पुढारलेल्या जातीचे लोक होते. मराठी अथवा अन्य मागासवर्गीयांचा यात समावेश होत नव्हता."[5]

शाहू महाराजांनी संस्थानाच्या प्रशासन क्षेत्रातली ही विषमता दूर करण्यासाठी ब्राह्मण वर्गाच्या हातात असलेल्या प्रशासनाच्या मक्तेदारीला सुरूंग लावण्याचे ठरविले. एकूणच मागासलेल्या जातीच्या दास्यमुक्तीसाठी अखेरपर्यंत धडपड चालू ठेवली, याचा परिणाम म्हणून 26 जुलै 1902 रोजी शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यातील प्रशासनिक सेवेतील 50% जागा राखीव करण्याचा ऐतिहासिक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला.

सामाजिक न्यायाच्या धोरणाची घोषणा करून समता प्रस्थापित होत नाही, तर त्यासाठी पूरक अशा स्वरूपाची परिस्थितीची व संधीची उपलब्धता निर्माण करून द्यावी लागते. शासन कर्त्याजवळ अशा स्वरूपाची प्रबळ इच्छाशक्ती असेल तर तो सामाजिक न्याय प्रस्थापित करू शकतो. शाहू महाराज यांनी आपल्या संस्थानामध्ये सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित करण्यासाठी कसोशीने प्रयत्न करून त्या धोरणाची कडक अंमलबजावणी केली. संस्थानातील सामान्य लोकांच्या समस्या सोडवायच्या असतील तर शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान देणे आवश्यक आहे, हे त्यांनी ओळखले होते, म्हणून शिक्षणाची गंगोत्री खेड्यापर्यंत आणि गोरगरिबांच्या झोपडीपर्यंत गेली पाहिजे. बहुजन समाज शिक्षित झाल्याशिवाय त्याला चांगले काय, वाईट काय हे समजू शकणार नाही. शिक्षणामुळेच बहुजन समाजाचा सर्वांगीण विकास होईल अशी धारणा शाहू महाराज यांची होती.शिक्षण समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीचे साधन आहे, हे समजून शिक्षणाला अग्रक्रम दिला.

बहुजनांसाठी विद्यार्थी वस्तीगृह :-

27 डिसेंबर 1917 रोजी अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेचे अकरावे अधिवेशन खामगाव येथे संपन्न झाले. शाहू महाराजांनी यावेळी अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणात शिक्षणाचे महत्त्व विशद करताना म्हटले आहे, "शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे.असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही. असे इतिहास सांगतो.अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत, म्हणून सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे."[6] महाराजांनी

शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले. त्यानुसार गाव तेथे शाळा काढल्या. परंतु अनेक होतकर व गरीब विद्यार्थ्यांची शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही त्यांना कोल्हापूर शहरात वस्तीगृह नसल्याने शिक्षण घेणे शक्य होत नाही असे महाराजांच्या निदर्शनास आले. त्यामुळे राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर शहरात व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंगपासून जैन, लिंगायत, मुस्लिम, ख्रिश्चन, अस्पृश्य, आधी बहुजन जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वस्तीगृहे काढली. 15 एप्रिल 1920 रोजी नाशिक मधील श्री उदाजी मराठा विद्यार्थी वस्तीगृहाच्या इमारतीच्या कोणशीला समारंभात अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना महाराज म्हणाले होते, "माझ्या चिमुकल्या राज्यातील प्रजाजनांनी एका बाबतीत तरी विशेष नाव कमविले आहे. हे मी अभिमानपूर्वक सांगतो. ब्रिटिश पार्लमेंटला मदर ऑफ पार्लमेंट्स असे मोठ्या अभिमानाने इंग्रज व इतर लोक म्हणतात. त्याप्रमाणे कोल्हापुरास मदर ऑफ बोर्डींग हाऊसेस"[7] म्हणजे विद्यार्थी वस्तीगृहाची माता असे सार्थ नाव मिळाले आहे.

शाहू महाराजांनी 1896 मध्ये कोल्हापुरात सर्व जाती जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक वस्तीगृह सुरू केले. सर्व जातीसाठी एकच वस्तीगृह काढले तर त्यात जातीभेदामुळे बोटावर मोजण्याइतकी तरी मुले येतील की नाही, अशी शंका त्यांना वाटली. त्यामुळे त्यांनी जातवार वस्तीगृह काढली. शिक्षणाचा प्रसार जसजसा होईल तसतसा जातीभेद कमी होईल आणि पुढे जातीवाचक वस्तीगृह काढण्याची गरज राहणार नाही असे त्यांना वाटत होते. महाराजांनी जातीजातीत कार्यकर्ते निर्माण केले आणि त्यांना हाती धरून व मार्गदर्शन करून त्यांच्याकडून वस्तीगृह काढविली. त्यासाठी त्यांना मोफत जमिनी दिल्या, त्यांना सोयी करून दिल्या. तसेच अनेक सवलती दिल्या. याशिवाय इमारती बांधण्यासाठी पैसा पुरविला. महाराजांनी कोल्हापुरातच नव्हे तर पुणे, अहमदनगर, नाशिक व नागपूर[8] येथील अनेक वस्तीगृहांना सुद्धा आर्थिक मदत केली होती. यावरून असे स्पष्ट होते की, त्यांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन किती व्यापक स्वरूपाचा होता हे लक्षात येते.

राजर्षी शाहू महाराज यांनी आपल्या संस्थानात प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत सोयी, सवलतीवर अधिक भर दिला. प्राथमिक शिक्षण मोफत दिले. संस्थानात अस्पृश्यांसाठी वेगळ्या शाळा होत्या, ते शाहू महाराजांना उचित वाटत नव्हते. त्यासाठी सर्व जातींच्या मुलांनी एकत्र बसून शिक्षण घेतले पाहिजे, यावर त्यांचा कटाक्ष होता. यासाठी त्यांनी करवीर संस्थानात एक आदेश काढला. "करवीर इलाक्यात अस्पृश्य लोकांच्या मुलांसाठी स्वतंत्र शाळा आहेत, त्या सर्व येत्या दसऱ्यापासून बंद करण्यात याव्यात व अस्पृश्यांच्या मुलास सरकारी शाळातून इतर लोकांच्या मुलाप्रमाणे दाखल करून घेत जावे. सरकारी शाळेतून शिवाशिव पाळण्याची बंदी असल्याने सर्व जातीच्या व धर्माच्या मुलास एकत्र बसविण्यात यावे."[9] यावरून जातीयता कमी करण्यासाठी शिक्षणाचे एक असे प्रभावी व्यासपीठ आहे की, यामुळे अस्पृश्यता कमी होण्यास मदत होईल. यासाठीच हा प्रयत्न शाहू महाराजांनी केला असावा.

सर्वांना समान संधी तत्वाच्या मर्यादा:-

"सर्वांना समान संधी" हे समतेचे तत्व आहे हे खरे पण संधीच्या वितरणातून दुर्बल घटकांचा विकास साधायचा असेल तर सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून समता स्थापन करता येत नाही. संधीचा फायदा जे बलवान आहेत ते घेतात आणि तेही समतेच्या नावावर! या संदर्भात नाम. भास्करराव जाधव यांनी महाराजांची एक आठवण सांगितली आहे. ती फार समर्पक आहे.

एकदा सांगलीचे प्रसिद्ध वकील गणपतराव अभ्यंकरांची व महाराजांची गाठ पडली असता ते महाराजांना म्हणाले, “महाराज, तुम्ही जात पाहून स्कॉलरशिप्स देता हे काही बरे नव्हे! लायकी पाहूनच स्कॉलरशिप्स किंवा नोकऱ्या दिल्या पाहिजेत.”

महाराजांनी काहीच उत्तर दिले नाही. अभ्यंकर महाराजांच्या गाडीतच होते, त्यांनी आपला रथ घोड्याच्या थट्टीकडे नेला. चंदी देण्याचीच ती वेळ होती, त्यांनी चंदी (हरभरे) आणायला सांगितली व सर्व चंदी एका जाजमावर टाकली. त्याबरोबर सारी घोडी धावून आली. दांडगे, सशक्त, तल्लख होती ती पुढे झाली व सर्व हरभरे त्यांनीच फस्त केले. लंगडी, अशक्त होती ती मागे राहिली. त्यांना पुढे येता येईना त्यामुळे त्यांना काहीच मिळाले नाही.

हे दाखवून महाराज अभ्यंकरांना म्हणाले, “पाहिलेत अभ्यंकर, जी हुशार, सशक्त आणि लायक त्यांनीच सर्व हरभरे फस्त केले. ज्यांना खरोखर जरुरी होती, ती घोडी मागेच राहिली म्हणून त्यांना तोबऱ्यातून चारावं लागतं, तसं चारलं नाही तर त्यांना काहीच मिळणार नाही. मग आता तुम्हीच सांगा मागे पडलेल्या समाजाला पुढे आणण्याकरता ज्यादा सवलती नकोत का द्यायला? अभ्यंकरांना काही उत्तर देता आलं नाही. ते म्हणाले तुमचं म्हणणं बरोबर आहे महाराज.”[10]

यावरून राजाचे जनतेबद्दल असलेले प्रेम व त्यांच्यातील न्यायीपणा व आपल्या प्रजेला आपल्या मुलाबाळाप्रमाणे सांभाळणारा कर्तव्यदक्ष न्यायीराजा होता. बहुजनांची अभिजनांच्या मानसिक गुलामगिरीतून सुटका करण्यासाठी लढण्याबरोबरच त्यांचे दारिद्र्य संपुष्टात यावे व त्यांची उन्नती व्हावी या दिशेने त्यांनी सामाजिक न्यायाची पाऊले उचलली होती हे वरील बाबीवरून दिसून येते.

राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायाची पध्दती :-

सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेत समतेबरोबर बंधुता हेही तत्व आहे. अस्पृश्यतेच्या रूढीत ते पायदळी तुडविले जात होते. तत्कालीन समाजातील अतिशुद्र लोकांना माणूस तर नाहीच ,पण पशुपेक्षाही हीन समजले जात होते. त्यांचा स्पर्शसुद्धा अपवित्र समजला जात होते. या पार्श्वभूमीवर शाहू छत्रपतींनी अस्पृश्यता निवारणाचे जाहीरनामे काढले. सर्व सरकारी खाती व सार्वजनिक ठिकाणे येथे अस्पृश्यता पाळण्यास कायद्याने गुन्हा ठरविला गेला. जाहीरनाम्यात त्यांनी अस्पृश्यांना ‘प्रेमाने, समतेने’ तसेच ‘ममतेने व आदराने’ वागविले पाहिजे, असा आपल्या अधिकाऱ्यांना आदेश दिला आहे.[11]

राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायाची संकल्पना जात-पाच विरहित समतेवर आधारित होती. स्वतः राजर्षी शाहू महाराज जातिभेद, अस्पृश्यता पाळीत नव्हते. संस्थानातील सार्वजनिक ठिकाणी जातीयता पाळण्यावर त्यांनी बंदी घातली. यासंदर्भात संस्थानचे राजे म्हणून एक वटहुकूम काढला होता. त्याहुकुमात पुढील बाबी नमूद केल्या होत्या. “सर्व सार्वजनिक इमारती, धर्मशाळा, स्टेट हाऊसेस, सरकारी अन्नछत्रे वगैरे ठिकाणी व नदीचे पाणओठे, सार्वजनिक विहिरी येथे कोणत्याही मनुष्यप्राण्याचा विटाळ मानायचा नाही. अशा स्वरूपाचा विटाळ मानला तर गावकामगार, पाटील, तलाठी यांना जबाबदार धरण्यात येईल”[12] यावरून संस्थानातील लोकांमध्ये उच्चनीच ही भावना कमी करून लोकांना समानता देणे हा हेतू होता

सारांश:-

राजर्षी शाहूंचे कार्य सर्वसमावेशक होते त्यांचे काही विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते जीवनाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि सर्व क्षेत्रांना स्पर्श करणारे मूलभूत स्वरूपाचे आणि त्यामध्ये परिणामकारक बदल घडवून आणणारे होते. यातून त्यांचे सामाजिक न्यायाचे धोरण समजून येते. राजर्षी

शाहूंच्या जीवनकार्यातील सामाजिक न्यायाचे सूत्र एकूण सामाजिक विकासासाठी दिशा देणारे ठरेल इतके महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथः-

1. कांबळे (डॉ). नारायण,व इतर (संपा) 2011. राजर्षी शाहू : नव्या दिशा नवे चिंतन, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद :पृ. 55
2 देशमुख. लक्ष्मीकांत, 2021. आंतर भारती दिवाळी अंक: पृ.115
3. कित्ता. पृ. 15
4. कटारे (डॉ). दुष्यंत मनोहर (संपा).2018. लोकराजा राजर्षी, युगप्रवर्तक प्रकाशन लातुर : पृ.51
5. कित्ता. पृ. 53
6. भोसले, एस.एस. (संपा),1991. क्रांतिसूक्ते- राजर्षी छत्रपती शाहू.महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई. पृ.1
7. जाधव, भ. बा. (संपा), 1971. राजर्षी श्री शाहू महाराजांची भाषणे, कोल्हापूर. प्र.आ. पृ.70
8. कांबळे (डॉ). नारायण,व इतर (संपा) 2011.पूर्वोक्त पृ. 307
9. कटारे (डॉ). दुष्यंत मनोहर (संपा).2018. पूर्वोक्त पृ. 54
10. देशमुख. लक्ष्मीकांत, 2021. पूर्वोक्त पृ. 117
11. कित्ता. पृ. 116
12. कांबळे (डॉ). नारायण,व इतर (संपा) 2011.पूर्वोक्त पृ. 430

Study Of Zooplankton Population Density Of Pardi Lake Gadchiroli Of Maharashtra State, India

R. G. PATIL* and R. N. CHAVHAN**

*Research Scholar, Higher learning and Research Center N. H. College Bramhapuri (M.S.)

**Assistant Professor in Zoology, RMG College, Nagbhid, Dist - Chandrapur (M.S.) India.

Corresponding author: EMAIL: roshanpatil7985@gmail.com. & rajendrac99@gmail.com

Abstract: Zooplankton are diverse in nature and they are found in almost all water bodies. The present investigation work was carried out on zooplankton population density of Pardi lake, Gadchiroli (M.S.) during 2016-2018. Pardi lake is situated in the area between longitude 20º09'45" N and latitude 79º55'39" E. It is 9 km. away from District Gadchiroli headquarter. Observed Zooplankton consisted 26 genera which divided into 04 major groups, viz, Rotifera > Cladocera > Copepoda > Ostracoda and 42.30% Rotifera, 26.92% Cladocera, 19.23% Copepoda and 11.53% Ostracoda respectively. Rotifer is a dominant group in present investigation which indicates the polluted nature of the lake water. Lake water was mainly used for drinking and agricultural purpose. Rain water is main source to the lake. It is perennial lake.

Key words: Zooplankton, rotifer diversity, Pardi lake, Gadchiroli.

INTRODUCTION:

Biochemically, zooplankton are a diverse group of heterotrophic, planktonic organisms ranging in size from microscopic organisms to large creatures that consume phytoplankton, regenerate nutrients via their metabolism, and transfer energy to higher trophic levels (Steinberg and Robert, 2009). Zooplankton is a good indicator of changes in water quality. Qualitative and quantitative studies of zooplankton in a waterbody are of great importance in managing successful aquaculture operation (Boyd, 1982). These are the main sources of natural food for fish many of them feed upon bacteria and algae and in turn fed by numerous invertebrates, fishes and birds. (Miah et.al, 2013) and (Alam et.al., 1987). Zooplankton are often an important link in the transfer of energy from producers to aquatic carnivores (Thayer et.al., 1974). This is in conformity with the work of Sharma and Sharma (2008); Kar and Barbhuiya (2004); Kar (2007); (Contreras et al., 2009), Kar and Kar (2013) and Kar (2013).

Physico-chemical factors also regulate zooplankton population in water body. Zooplankton are divided into four major groups of invertebrate animals: Rotifers, Copepods, Cladocerans and Ostracoda which is act as bio-indicators of pollution. Zooplanktons are heterotrophic, minute aquatic organisms which play important role in food web. They are important link between primary producers and high tropic levels. Zooplanktons species are consumed by a variety of secondary consumers including commercial important groups of many of crustaceans as well as fish species. Fishes are rich source of food and nutrition and become an important and delicious food for man. Fishes also provide byproducts including fish oil, which is having a good medicinal food value.

Various researchers like Jayabhaye (2010), Tayade and Dabhade (2011), Pawar and Dabhade (2016), Kabra et.al. (2016) carried out work to study the diversity of zooplanktons. In present days, the biodiversity is in danger due to pollution and human activities. Conservation of biodiversity is essential so it is compulsory to keep update knowledge of every aquatic species diversity. The presence and dominance of zooplankton species played a very significant role in

the functioning of freshwater ecosystem. Therefore, present investigation work was carried out on Zooplankton diversity of Pardi lake, Gadchiroli District of Maharashtra, India during 2016-2018 with following aims and objectives to study rotifer diversity of Pardi lake, Gadchiroli.

MATERIALS AND METHODS:

Study area:

Pardi lake Gadchiroli located in between longitude 20º09'45" N and latitude 79º55'39" E. It is about 9 km from the District Gadchiroli headquarter. For the present investigation water samples were collected from the four sampling site of lake at monthly interval mostly during morning hours (8:00 am to 9:00 am) for a period of two year (February 2016 to January 2018).

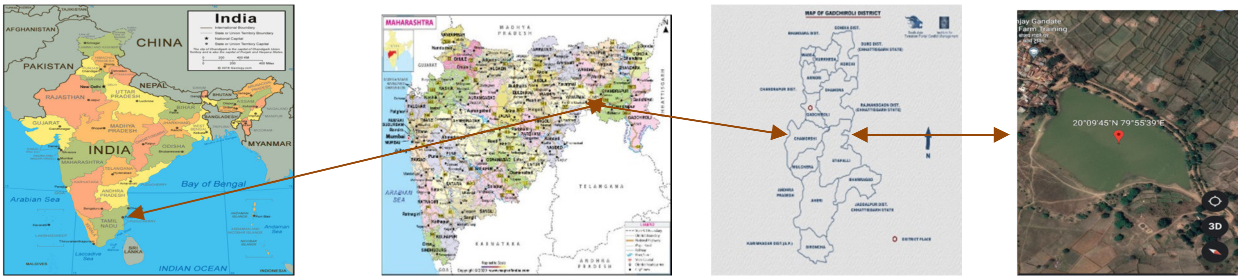

MAP OF INDIA MAP OF MAHARASHTRA MAP OF GADCHIROLI

Data Collection:

Field sampling was conducted monthly from February 2016 to January 2018 for 24 months. For the collection of planktons, 200 liters of water samples were filtered through plankton net (35 µm mesh size) of bolting silk cloth Pundhir and Rana (2002) through a Wisconsin conical plankton Samples were transferred into 120 ml screw cap plastic container, subsequently fixed in Lugol's solution and stored in cool and dark place and preserved with 4% formalin and adding glycerin before transported to the laboratory without disturbances following standard methods of Battish (1992). A pinch of detergent powder was also added to avoid the aggregation of zooplankton. Three sample replicates were collected for each site to increase accuracy of the result. Sampling site 4 dried out during the sampling occasion so it present fewer samples compared to the other sites. All of the data has been compiled into Microsoft Excel spreadsheet based on sampling sites and sampling months.

Zooplankton sampling:

For qualitative and quantitative study in respects to diversity of Zooplankton, sample were taken in a Sedgwick-Rafter counting chamber and observed under a light microscope under required magnification (X 10 intially , followed X 40) and the specimens were identified following standard literature of Battish (1992); Edmondson (1959); Michael and Sharma (1998); Sharma (1998); Sharma and Sharma (2008). . Each planktonic replicate identified under the microscope with its standard identification and its monographs as well as keys which were suggested by APHA (1985); Tonapi (1980) systematic key by Altaff (2004) etc.

Results and Discussion:

In the present investigation comprised of Rotifera (11 genera), Cladocera (07 genera), Copepoda (05 genera) and Ostracoda (03genera) where Rotifera is the most dominating group contributing (42.30%) Rotifera, (26.92%) Cladocera, (19.23%) Copepoda and (11.53%)

Ostracoda to the total Zooplankton. Different species of Zooplankton showed their abundance according to the favorable conditions.

Rotifer (11) species consist of ***Lecane luna*** (Müller, 1776), ***Keratella quadrata*** quadrata Müller, 1786*, Monostyla sp.* ***Keratella valga*** valga (Ehrenberg, 1834), ***Keratella tropica*** tropica (Apstein, 1907), ***Brachionus rubens*** (Ehrenberg, 1838), ***Asplanchna brightwelli*** (Gosse, 1850), ***Brachionus calyciflorus*** (Pallas, 1766), ***Filinia longiseta*** (Ehrenberg, 1834), ***Brachionus falcatus*** (Zacharias, 1898), ***Brachionus diversicornis*** diversicornis (Daday, 1883), Cladocera (07sp)- ***Moina brachiata*** (Jurine, 1820), ***Daphnia*** (Ctenodaphnia) ***carinata*** (King, 1853), ***Ceriodaphnia cornuta*** (G.O. Sars, 1885), ***Diaphanosoma sarsi*** *Richard 1894,* ***Simocephalus*** *vetulus (O.F. Müller, 1776), Bosmina (**Bosmina) longirostris** (O.F. Müller, 1785),* ***Chydorus sphaericus*** *(O.F. Müller, 1776), Copepods (05sp). – Nauplius,* ***Tropocyclops prasinus*** (Fischer, 1860), ***Mesocyclops*** **(**Sars G.O., 1914), *Diaptomus sp. And* ***Leptodiaptomus*** minutus (Lilljeborg in Guerne & Richard, 1889), Ostracod (03sp).- ***Eucypris bispinosa*** (Victor & Michael, 1975); ***Cypris protubera*** (Victor & Fernando, 1978) and ***Stenocypris*** *sp.* Observed zooplankton species which is depicted in table no. (1). Similar observation was made by many researchers throughout the country Kar and Kar (2013) also reported 26 species of Zooplankton from an oxbow lake of Cachar, Assam; Tyor et al. (2014) studied Zooplankton diversity in a shallow lake of Gurgaon, Haryana. This is in conformity with results of Pawar (2014), (Arora and Mehra 2003), Mwebaza-Nadwula, (2005), Tyor et al. (2014).

Table no. 1) showing zooplankton population density (org/10lit.) of Pardi lake, Gadchiroli (MS) during investigation period of two year (Feb. 2016 - Jan. 2018).

sr.no.	zooplankton population density (org/10lit.)	
A	**Rotifera**	**Population Density**
1	*Lecane luna* (Müller, 1776),	457
2	*Keratella quadrata* quadrata Müller, 1786,	385
3	*Monostyla sp.*	345
4	*Keratella valga* valga (Ehrenberg, 1834),	120
5	*Keratella tropica* tropica (Apstein, 1907),	98
6	*Brachionus rubens* (Ehrenberg, 1838),	267
7	*Asplanchna brightwelli* (Gosse, 1850),	25
8	*Brachionus calyciflorus* (Pallas, 1766),	102
9	*Filinia longiseta* (Ehrenberg, 1834),	128
10	*Brachionus falcatus* (Zacharias, 1898),	80
11	*Brachionus diversicornis* diversicornis (Daday, 1883),	95
B	**Cladocera (07sp)-**	
1	*Moina brachiata* (Jurine, 1820),	190
2	*Daphnia* (Ctenodaphnia) *carinata* (King, 1853),	171
3	*Ceriodaphnia cornuta* (G.O. Sars, 1885),	153

4	*Diaphanosoma sarsi Richard 1894,.*	138
5	*Simocephalus vetulus (O.F. Müller, 1776),*	46
6	*Bosmina (Bosmina) longirostris (O.F. Müller, 1785),*	499
7	*Chydorus sphaericus (O.F. Müller, 1776),*	121
C	**Copepods (05sp). –**	
1	*Nauplius,*	270
2	*Tropocyclops prasinus* (Fischer, 1860),	90
3	*Mesocyclops* (Sars G.O., 1914),	192
4	*Diaptomus sp.*	425
5	*Leptodiaptomus* minutus (Lilljeborg in Guerne & Richard, 1889),	280
D	***Ostracod (03sp).-***	
1	*Eucypris bispinosa* (Victor & Michael, 1975);	205
2	*Cypris protubera* (Victor & Fernando, 1978)	67
3	*Stenocypris sp*	244

During present investigation we found total 26 species of zooplankton. Among which 11 species belonging to Rotifera, 07 species belonging to Cladocera 05 species belonging to Copepoda,and Ostracoda 03 species were identified. Similar observation was made by many researchers by Jindal and Thakur (2009), Solanki and Dabhade (2016), Dabhade and Chhaba (2019), (Banerjee et al. (2008), Abdullah et al.(2007),Adeyemi et al.(2009), APHA (1989), Balamurugan et al. (1999).

Table-1): Showing data of Zoolplankton population density (org/10lit.) of Pardi Lake, Gadchiroli of Maharshtra state, India during investigation year (2016-2018)

Site	Year	Group	seasons			
			Winter	Summer	Mansoon	Total
A,B,C and D	2016-2017	Rotifers	**2818**	**1960**	**3907**	**8685**
		Cladocera	1978	1624	1782	5384
		Copepode	1659	1632	1720	**5011**
		Ostracoda	1180	791	421	2392
		Total	**7635**	**6007**	**7830**	**21472**
	2017-2018	Rotifers	2848	2164	3929	8941
		Cladocera	1970	1713	1818	5501
		Copepode	1709	1496	1803	5008
		Ostracoda	971	828	452	2251
		Total	**7498**	**6201**	**8002**	**21701**

e-ISSN No. 2394-8426
Oct-2022
Issue–III(I), Volume–X

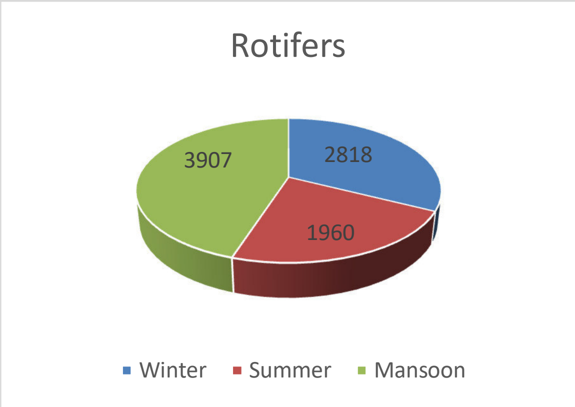

Rotifer Density of Pardi lake 2016-17

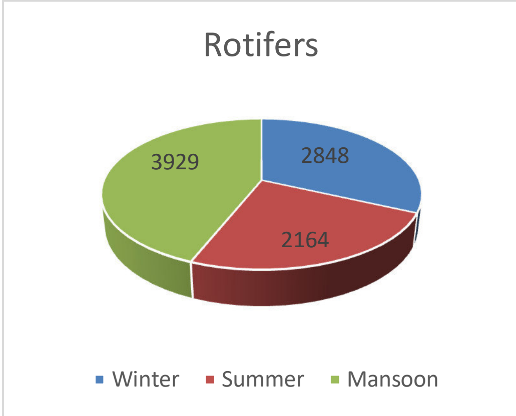

Rotifer Density of Pardi lake 2017-18

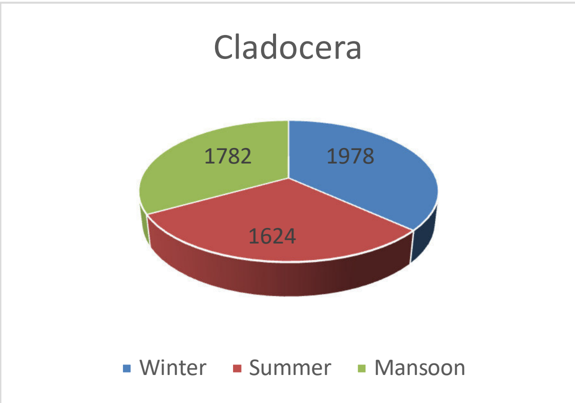

Cladocera Density of Pardi lake 2016-17

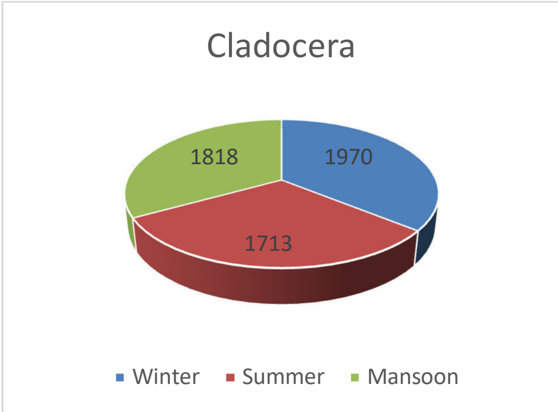

Cladocera Density of Pardi lake 2017-18

CONCLUSION

In the present investigation on diversity of Zooplankton which is dominated by Rotifera throughout the study period which reveals that the wetland is very much suitable for aquaculture. Keeping in view the importance of the study, Zooplankton are chief sources of the food of commercially important fishes as well as development in production of inland fishery sector. So steps should be taken for the conservation and maintenance of the freshwater wetland because conservation of biodiversity is essential so it is compulsory to keep update knowledge of every aquatic species diversity.

REFERENCES:

Abdullahi H. A., Azionu B. C., Ajayi O. (2007): Checklist of zooplankton in culture tanks at NIFFRI Green House, New Bussa. Proceedings of the 22nd Annual Conference of Fisheries Society of Nigeria (FISON), Kebbi; 1: 284-90.

Adeyemi S. O., Adikwu L.A, Akombu PM, Iyela J. T. (2009): Survey of zooplankton and macro invertebrates of Gbedikere Lake Bassa, Kogi State, Nigeria. Int. J. Salt Lake Res., 2(1): 37–44.

APHA. (1989): Standard methods for the examination water and waste water American public health Association 19th Edition Washington, U.S.A.,

APHA (1985): Standard methods for the examination of water, sewage and industrial wastes. 14th Edn. APHA Inc., New York: 1985; pp. 1193.

Akin-Oriola FA. Zooplankton associations and environmental factors in Ogunpa and Ona Rivers. Nigeria. Rev. Biol. Trop., 2003; 51(2): 391-98.

Alam, A. K. M. N, Islam, M. A, Mollah, M. F. A. and Haque, M. S. (1987). Status of zooplankton in newly constructed ponds and their relation to some meteorological and limnological factors. Bangladesh Journal of Fisheries, 14(1): 83-88.

Arora, J. and Mehra, N. K. (2003). Species diversity of planktonic and epiphytic rotifers in the backwaters of the Delhi segment of the Yamuna River, with remarks on new records from India. Zool. Stud., 42 (2): 239 – 247.

Balamurugan S, Mohideen BMG, Subramanyam P. (1999) Biodiversity of zooplankton in Cauveri River at Tirucherapalli, Tamilnadu. J. Aqua. Bio.14 (142): 21-25.

Benarjee GK, Srikanth G, Ramu K, Narasimha R, Ravinder B. (2008): The Climatic Influence on Zooplanktonic Population in Historical Lake of Kakatiya Dynasty. Proc. of 8th Indian Fisheries Forum, pp. 22-26.

Boyd, C. E. (1982). Water quality management of pond fish culture. Elsvier Sci. Pub. Co. Amsterdam- Oxford, New York. Battish,

Contreras, J. J, S. S. S. Sarma, M. Merino-Ibarra, and Nandini, S. (2009). Seasonal changes in the rotifer (Rotifera) diversity from a tropical high altitude reservoir (Valle de Bravo, Mexico). Journal of Environmental Biology. 30:191-195.

Dabhade D.S, Chhaba S.G. (2019): Zooplankton diversity around washim region of Maharashtra. International Journal of Advance and Innovative Research. Volume 6, Issue 2 (II):332-336.

Edmondson, W.T. (1959). Rotifera, in W.T. Edmondson (ed.). Fresh-water Biology, 2nd edn. New York: John Wiley.

Jayabhaye, U.M. (2010):Studies on zooplankton diversity of river Kayadhu, Near Hingoli city, Hingoli, Dist. Maharashtra. Int.Res.J.; 11(12): 47-49.

Jindal R, Thakur R. (2009): Biodiversity and trophic stataus in relation to hydrobiological factors of Rewalsar wetland (District Mandi, Himachal Pradesh) India. J. Aqua. Biol. Vol. 24 (2):50-56.

Kabra, P.D,Somatkar J.R, Dabhade D.S.(2016): Quantitative analysis of zooplanktons of fresh water ecosystems in Washim town, Maharashtra, India. Indian Streams Research Journal. 6 (5): 1-11.

Kar, D. and Barbhuiya, M.H. (2004). Abundance and diversity of zooplankton in Chatla Haor, a floodplain wetland in Cachar district of Assam. Environment and Ecology, 22 (1):247-248.

Kar, D. (2007). Fundamentals of Limnology and Aquaculture Biotechnology. Daya Publishing House, xiv+609.

Kar, S. and Kar, D. (2013). Studies on zooplankton diversity of an oxbow lake of South Assam, India. International Journal of Current Research, 5(12):3652-3655.

Kar, D. (2013). Wetlands and Lakes of the World. Springer, London. Michael, R.G. and Sharma,

Mwebaza-Nadwula, M, Sekiranda, L, and Kiggundu, V. (2005).Variability in zooplankton community along a section of the Upper Victoria Nile, Uganda. Afr. J. Ecol., 43: 251-257.

Miah, Md. F., Roy, S., Jinnat, E. and Khan, Z. K. (2013). Assessment of Daphnia, Moina and Cylops in Freshwater Ecosystems and the Evaluation of Mixed Culture in Laboratory. American International Journal of Research in Formal, Applied & Natural Sciences, 4(1): 1-7.

Pawar, S.M. (2014). Zooplankton Diversity and Density in Some Freshwater Bodies around Satara (M.S) India. Journal of Environments, 1(2): 64-67.

Pawar R.J, Dabhade D.S. (2016) : Study of Qualitative diversity of rotifer community of freshwater katepurna reservoir, district Akola, Maharashtra, I J R B A T, , Vol. IV : 23-47.

Pundhir P, Rana KS (2002): Pollution dynamics of phytoplankton in the wetland area of Keoladeo National Park, Bharatpur (Rajasthan). Eco. Env. Cons.,; 8(3): 235-53.

Sharma, B.K. (1998). Freshwater Rotifers (Rotifera: Eurotatoria). Fauna of West Bengal. State Fauna Series, 3(11): 341-461.

Sharma, B.K. and Sharma, S. (2008). Zooplankton diversity in floodplain lakes of Assam. Records of Zoological Survey of India. Occasional paper no 290: 1-307.

Steinberg, D. K. and Robert, H. (2009). Zooplankton of the York River. Journal of Coastal Research, 57: 66-79

Solanke M.R, Dabhade D.S.(2016) : Study of rotifer communities in upper Morna reservoir, Medshi, District Washim. International journal of applied research. 2(12): 99-102.

Tayade, S.N. Dabhade D.S. (2011) : Checklist of rotifers in Washim District of Maharashtra,India. International Journal of Innovations in Bio-Sciences; Vol. 1, 27- 31 [18]

Thayer, G. W., Hoss, D. E., Kjelson, M. A., Hettler, W. F. Jr. and Lacroix, M. W. (1974). Biomass of Zooplankton in the Newport River Estuary and the Influence of Post larval Fishes. Coastal and Estuarine Research Federation,15(1): 9-16.

Tonapi G. J. (1980): Freshwater animals of India. An ecological approach, Oxford and IBH,

Tyor, A.K., Chopra, G. and Kumari, S. (2014). Zooplankton diversity in shallow lake of Sultanpur National Park, Gurgaon (Haryana). International Journal of Applied Biology and Pharmaceutical technology, 5(1): 35- 40.

महाराष्ट्रातील वैवाहिक संबंधाच्या बदलत्या स्वरूपाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

डॉ. रंगराव पां. हेंडगे
सहाय्यक प्राध्यापक
शिवराज महाविद्यालय
गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

सारांश:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्रातील कुटुंब न्यायालयात दाखल झालेल्या दाव्यामधील २० पक्षकार आणि कौटुंबिक न्यायालयात कार्यरत असलेले १० समुपदेशक यांच्याकडून मुलाखत तंत्राचा वापर केला असून या विषयावर समुपदेशकांचे लेख, प्रकाशित ग्रंथ, केंद्र व राज्यशासन तसेच स्वंयसेवी संस्थाचे अहवाल, शोधनिबंध व इंटरनेट इत्यादी स्त्रोतांचा वापर केला आहे. या अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील कोंकण, खानदेश, विदर्भ, मराठवाडा आणि दख्खन (पश्चिम महाराष्ट्र) अशा पाच प्राकृतिक विभागांतून ठाणे, नाशिक, अमरावती, औरगांबाद आणि कोल्हापूर येथील प्रत्येकी एका कुटुंब न्यायालयाची संशोधन क्षेत्र म्हणून निवड केली असून सदरील कुटुंब न्यायालयात दाखल असलेल्या दाव्यातील प्रत्येकी २० याप्रमाणे एकूण १०० पक्षकार आणि १० समुपदेशकांची आकस्मिक नमुना निवड पध्दतीच्या साहयाने निवड करण्यात आली आहे आणि परिचयात्मक संशोधन आराखड्याच्या साह्याने संकलित तथ्यांचे विश्लेषण आणि निर्वचन केले आहे. या अभ्यासाच्या अनुषंगाने संकलित केलेल्या तथ्यांच्या विश्लेषण व निर्वाचानावरून प्राप्त निष्कर्षांची मांडणी प्रस्तुत शोधनिबंधात पुढीलप्रमाणे केली आहे.

{मुलभूत संकल्पना: वैवाहिक विसंवाद, नवस्थानिय निवास, सहजीवन, करार विवाह, Live in Relationship, Live in Situationship}

प्रस्तावना:

पृथ्वीच्या उत्पत्तीपासून ते आजपर्यंत जगाच्या पाठीवर उदयाला आलेल्या मानवी समुदाय तथा समाजांमध्ये कुटूंब, धर्म, अर्थ, राज्य शिक्षण, स्तरीकरण आणि विवाह अशा सात सामाजिक संस्था मानवाच्या सामाजिक जीवनाला नियमित व नियंत्रीत करण्यासाठी विकसित झालेल्या पहावयास मिळतात. प्रत्येक सामाजिक संस्थेला विशिष्ट अशी एक संरचना आणि तिची निर्धारित काही प्रकार्ये असतात. विवाहसंस्थादेखील त्यास अपवाद ठरत नाही. कारण विवाह संस्थादेखील समाजसदस्यांना काहीं दर्जे प्रदान करते व त्यांच्याकडून विशिष्ट अशा भूमिकांची आपेक्षा ठेवते तसेच त्या भूमिका वठविताना काही मुल्ये आणि प्रमाणकांचे पालन व संरक्षण व्हावे ही आपेक्षा ठेवते. परिणामी समाजसदस्यांकडून परस्परांच्या लैंगीक गरजा समाजमान्य मार्गाने पूर्ण होतात शिवाय समाजातील शांतता व सुव्यवस्था अबाधित रहाते.

कुटुंब आणि अर्थातच विवाह संस्थेचे महत्व हे समाज सातत्यासाठी अधिक असल्याचे दिसते परंतु या संस्थेवर काळाचा परिणाम होउन तिच्यात संरचनात्मक आणि प्रकार्यात्मक बदल अधिक गतीने होत असल्याचे जाणवते आहे. वर्णजातीमिश्रित पुरुषप्रधान समाजवस्थेवर शिक्षण, औद्योगिकरण, नागरीकरण, पाश्चिमात्यीकरण, संस्कृतीकरण, आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण या व अशा नव्याने येउ घातलेल्या सामाजीक परिवर्तनाच्या प्रक्रियांचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर परिणाम होत आहे. ज्याप्रमाणे संयुक्त कुटुंब पध्दतीचे विघटन होउन विभक्त कुटुंबपध्दती, नवस्थानिय निवास (Neolocal Household) विकसित होत आहे त्याचप्रमाणे विवाहसंस्थेवरदेखील परिणाम होऊन Live in Relationship, Live in Situationship, करार विवाह अशी सहजीवनाची विविध प्रारूपे उदयाला आली आहेत परिणामी विवाह आणि कुटुंब संस्थेचे अस्तित्व धोक्यात आले असून त्यांच्या संरचना व प्रकार्यावरदेखील परिणाम झाला आहे. या परिणामांचा विवाहसंस्थेवर पतीपत्नीमधील नातेसंबंधावर काय परिणाम झाला आहे या अनुषंगाने धांडोळा घेतला असता हाती लागलेल्या प्राथमिक व द्वितीयक स्वरूपाच्या तथ्यांची समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून प्रस्तुत शोधनिबंधात पुढीलप्रमाणे मांडणी केली आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन:

विवाहसंस्था ही मुलभूत सामाजिक संस्थांपैकी एक असून या संस्थेत होणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करताना संबंधित उत्तरदात्यांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते या पार्श्वभूमीवर उत्तरदात्यांच्या कुटुंबातील सदस्यसंखेचा अर्थात कुटुंब प्रकाराचा आढावा घेतला असता प्राप्त तथ्यांची मांडणी पुढील तक्त्यात केली आहे.

तक्ता क्र. ०१

कुटुंबातील सदस्य संख्या दर्शविणारा तक्ता

क्र.	कुटुंबातील सदस्य संख्या	वारंवारिता	टक्केवारी
०१	०२ ते ०३	५९	५९
०२	०४ ते ०५	३१	३१
०३	०६ ते ०७	०५	०५
०४	०८ व त्यापेक्षा अधिक	०५	०५
एकूण		१००	१००

चार्ल्स हर्टन कुले यांनी ‘कुटुंब ही प्रत्येक व्यक्तीसाठी एक रोपवाटीका असते की ज्यात अर्भकरुपी कोवळया रोपट्याचे नागरीकरुपी विशाल वटवृक्षात रुपांतर होते’ असे मत मांडले आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या

e-ISSN No. 2394-8426
Oct-2022
Issue–III(I), Volume–X

जडणघडणीत त्या व्यक्तीच्या कुटुंबाचा अमिट ठसा उमटलेला असतो. कारण त्या कुटुंबातील सदस्यांच्या सवयी, लकबी, विचार, तत्वे, संस्कार, मुल्ये, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन वगैरे बाबींचा प्रभाव त्या कुटुंबात जन्माला येणाऱ्या बालकावर पडत असतो या प्रक्रियेला समाजशास्त्रात सामाजीकरण असे म्हणतात. कुटुंबातील सदस्यांची संख्या जेवढी अधिक तेवढी अधिक प्रगल्भता त्या कुटुंबात जन्माला येणाऱ्या बालकामध्ये निर्माण होते. या पार्श्वभूमीवर वैवाहिक विसंवादग्रस्त पतीपत्नीच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेतला असता ९० % म्हणजेच बहुतांश उत्तरदाते ०२ ते ०५ सदस्यसंख्या असलेल्या अर्थात विभक्त कुटुंबातील आहेत.

तक्ता क्र. ०२

उत्तरदात्यांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणारा तक्ता

क्र	शैक्षणिक स्थिती	वारंवारिता			टक्केवारी
०१	अशिक्षित			०१	०१
०२	प्राथामिक			०१	०१
०३	माध्यमिक			११	११
०४	उच्च माध्यमिक			१४	१४
०५	पदविका	आय. टी.	०८	०८	०८
०६	पदवी	कला	०७	३१	३१
		वाणिज्य	०८		
		विज्ञान	०७		
		अभियांत्रिकी	०९		
०७	पदव्युत्तर पदवी	एम ए	०८	३४	३४
		एम कॉम	०५		
		एम एस सी	०३		
		एम बी ए	०७		
		एम सी ए	०९		
		एम फार्म	०१		
		एम डी	०१		
एकूण				१००	१००

उपरोक्त तक्त्याचे निरीक्षण केले असता असे दिसते की, प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या उत्तरदात्यांपैकी बहुतांश उत्तरदाते उच्चशिक्षित असून त्यापैकी ५४% अर्थात बहुतांश उत्तरदाते व्यावसायिक शिक्षण घेतलेले आहेत. यासंदर्भात उपलब्ध द्वितीयक तथ्यांचा धांडोळा घेतला असता कुटुंब न्यायालयात २५

वर्षांपासून कार्यरत असलेल्या विवाह समुपदेशक वा अभ्यासक श्रीमती प्रतिभा देसाई यांना वैवाहिक विसंवादाचे दावे दाखल केलेल्या पक्षकारांमध्ये उच्चशिक्षित पक्षकारांचे प्रमाण अधिक (५८%) असल्याचे दिसून आले आहे. (प्रतिबिंब, २०१५, पृ. ०९)

यावरून असे म्हणता येईल की, उच्चशिक्षित उत्तरदात्यांमध्ये वैवाहिक विसंवादाचे प्रमाण अधिक असते.

प्राचीण भारतीय धर्मग्रंथांमध्ये भारतीय स्त्री-पुरुषांनी समाजात कसे वागावे यासंदर्भात याज्ञवल्क्य, मनु, भर्तृहरी, कालीदास या आणि अशा ग्रंथकारांनी मार्गदर्शन केले आहे. 'पिता रक्षिती कौमार्य। भर्ता रक्षिती यौवने, वार्धक्य पुत्र रक्षिती। स्त्री स्वातंत्र्यम् न अर्हति' हा मनुस्मृतीमढील उल्लेख भारतीय स्त्रियांचे दुय्यमत्व अधोरेखित करतो. मनुशिवाय इतर भारतीय शास्त्रकारांनीदेखील समाजातील स्त्रियांना दुय्यम स्थान देणारे विचार मांडून त्यांचे समाजातील स्थान कमकुवत केले परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार जात, धर्म, पंथ, लिंग इत्यादी आधारावर कोणत्याही प्रकारची विषमता पाळणे कायद्यानुसार गुन्हा समजाले गेले परिणामी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीचा अर्थात समानतेचा अधिकार मिळाला. यामुळे स्त्रियांचा शैक्षणिक दर्जा सुधारला आणि त्यांना नोकरी, व्यवसाय, उद्योग करण्याची संधी मिळाली. परिणामी त्यांचे आर्थिक परावलंबन नष्ट होउन त्या स्वावलंबी बनत चालल्या आहेत. याचाच परिणाम म्हणून भारतीय स्त्रिया पुरुषी वर्चस्व नाकारून पुरुषप्रधान व्यवस्थेला आव्हान देत आहेत असे सामान्य निरीक्षण आहे *यासंदर्भात नागपूर कौटुंबिक न्यायालयात विवाह समुपदेशक म्हणून कार्यरत असलेल्या शंकर पांडे यांना '१९९७ साली १०५२ एवढे घटस्फोटाचे दावे कुटुंब न्यायालयात दाखल झाले होते त्यात २००९ साली २०५० एवढी म्हणजेच दुप्पटीने वाढ झाली असून त्यापैकी ४०.६० टक्के दावे स्त्रियांनी दाखल केले आहेत'* (प्रतिबिंब, २०११, पृ. १२) *असे दिसून आले आहे.* तर याच कौटुंबिक न्यायालयात समुपदेशक म्हणून कार्यरत असताना सुनिता लानकर याना *'२०११ ते २०१३ या केवळ दोन वर्षामध्ये घटस्फोटांच्या दाव्यांमध्ये ०९ टक्के भर पडली आहे असे दिसून आले आहे.* (प्रतिबिंब, २०१५ पृ. ८०) प्रस्तुत विषयाच्या अनुषंगाने प्राप्त तथ्यांवरून असे दिसून येते की, बहुतांश वैवाहिक विसंवाद है स्वकमाईचा विनीयोग करताना होणाऱ्या कुटुंबीयांच्या हस्तक्षेपामुळे उद्भवत आहेत. यासंदर्भात औरंगाबाद कुटुंब न्यायालयाचे माजी न्यायाधीश श्री शरद सातोनेकर यांनी असे मत मांडले आहे की, '*ऐहिक सुखाचे धेय्य, स्वैर वागणे, योग्य संस्काराचा अभाव ही वैवाहिक विसंवादाची कारणे आहेत'.* (प्रतिबिंब २०१०, पृ. १७)

यावरून हे सिद्ध होते की, काळाच्या ओघात स्त्रियांच्या शैक्षणिक दर्जात आणि पर्यायाने सामाजिक दर्जात सुधारणा झाली असून त्यांची भूमिकादेखील बदलत चालली आहे. परिणामी वैवाहिक विसंवाद वाढत असून आजची भारतीय स्त्री 'पुरुषी वर्चस्व नाकारून' पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला आव्हान देऊ लागली आहे.

दर्जा आणि भूमिका या सामाजिक स्थानरूपी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्याने भरतीत स्त्रियांच्या दर्जात्मक सुधारणेबरोबरच त्यांच्या भूमिकेतही बदल होणे स्वाभाविक आहे परंतु पुरुषसत्ताक भारतीय समाजात स्त्रियांच्या दर्जात्मक सुधारणेमुळे त्यांना मिळालेले हक्क आणि विशेषाधिकार त्यांनी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या चौकटीत राहून मर्यादित स्वरूपात वापरावे असे कुटुंबातील व समाजातील सदस्यांना वाटते आणि असे न वागल्यास स्त्रियांना कुटुंबात घरगुती हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते असे सामान्य निरीक्षण आहे यासंदर्भात ज्येष्ठ विवाह समुपदेशक श्रीमती प्रतिभा देसाई यांना असे दिसून आले की' '*३९ % स्त्रियांना केवळ मर्यदित राहत नाहीत म्हणून पतीकडून शारीरिक हिंसेचा सामना करावा लागला आहे.*' (प्रतिबिंब, २०१५ पृ.१.) यामुळे संबंधित स्त्रियांना भूमिका संघर्षाला सामोरे जावे लागते परिणामी वैवाहिक विसंवाद उद्भवतात.

प्राचीण भारतीय धर्मग्रंथातील सावित्रीचा पतीसाठी यमाचा पाठलाग, सीतेची अग्निपरीक्षा, द्रौपदीचे वस्त्रहरण, गांधारीचा दृष्टीत्याग, राणी दुर्गावतीचा जोहार या आणि अशा अनेक घटना स्त्रियांच्या पराकोटीच्या पतिनिष्ठेला अधोरेखीत करतात. या घटना तथा आख्यायिका सांगून स्त्रियांना पुरुषांच्या आधिन बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आपण औदयोगिकरण, नागरीकरण, पाश्चिमात्यीकरण, धर्मनिरपेक्षीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण वगैरे सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रिया भारतीय समाजात गतिमान झाल्यापासून भारतीय स्त्री ही 'चुल आणि मुल', 'रांधा, वाढा, उष्टी काढा' एवढ्या मर्यादित कार्यक्षेत्रातून बाहेर पडून यशाची नवनवीन शिखरे सर करत आहे. 'मुल्ये म्हणजे चांगले-वाईट, इष्ट-अनिष्ट, योग्य-अयोग्य यासंबंधीचे मापदंड होय'. हे मापदंड प्रत्येक समाजात पहावयास मिळतात किंबहुना ही प्रत्येक समाजाची पुर्वावश्यकता आणि समाजसंरचनेचे अविभाज्य अंग असते. भारतीय समाजदेखील त्यास अपवाद ठरत नाही. भारतीय समाजात पतीनिष्ठा, त्याग, समर्पण ईत्यादी मुल्यांचे स्त्रियांनी पालन करावे अशी आपेक्षा ठेवली जाते त्यासंबंधीच्या आख्यायिका आणि दंतकथादेखील स्त्रीमनावर बालपणापासून बिंबविण्याचा प्रयत्न केला जातो. सीता, सावित्री, द्रौपदी यांचा त्याग सांगून या मुल्यांचे उदात्तीकरण केले जाते. यामुळे स्त्रिया पडखाउ भूमिका (दुय्यमत्व) स्वीकारण्यास तयार होतात. परंतु आधुनिक शिक्षण घेतल्यामुळे वर्तमान काळातील स्त्री ही अधिक विज्ञाननिष्ठ बनत चालली आहे आणि समाजाकडून अपेक्षिल्या जाणाऱ्या भूमिका नाकारून पुरुषप्रधान मुल्यांना आव्हान देत आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील दोष दूर होणे जरी आवश्यक असले तरी बहुतांश विसंवादांमध्ये 'अहम्' देखील वाढत आहे असे दिसते *यासंदर्भात अनिल फेकरीकर या विवाह समुपदेशकांना असे दिसून आले आहे की, एकुणपैकी २२.०५% घटस्फोट हे केवळ अहम् मुळे होत आहेत.* (प्रतिबींब-२०१५, पृ. ०६) यासंदर्भातील प्राप्त प्राथमिक तथ्यांचा धांडोळा घेतला असता सर्वेक्षीत उत्तरदात्यांपैकी बहुतांश उत्तरदात्या पुरुषी वर्चस्व नाकारून स्वतःचे निर्णय स्वतः घेत आहेत.

यावरून असे म्हणता येईल की पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे वर्चस्व नाकारून महाराष्ट्रातील स्त्रिया आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करू पाहत आहेत यासाठी प्रसंगी त्या स्वत:च्या जोडीदाराचा त्याग करायलादेखील तयार असून त्यांचे आर्थिक स्वावलंबन यास मुख्यत: कारणीभूत आहे असे दिसते.

गट आणि उपगट हे सामाजिक संरचनेचे एक महत्वाचे अंग म्हणून ओळखले जाते. कुटुंब ही एक सामाजिक संस्था आहे तसेच तो एक अत्यंत महत्वाचा मुलभूत असा प्राथमिक समुहदेखील आहे ज्याशिवाय समाजाचे अस्तित्वच संभवत नाही. या प्राथमिक समुहाची स्वतंत्र अशी एक संरचना असून जन्माला आलेल्या नवजात अर्भकाला एका जबाबदार नागरिकामध्ये रूपांतरित करण्याची अर्थात सामाजिकरणाची प्रक्रिया कुटुंब प्राथमिक समूहाच्या माध्यमातून पार पाडली जाते. या प्रक्रियेमध्ये प्रत्येक कुटुंबातील स्त्रीची भूमिका अत्यंत महत्वाची मानली जाते. कारण या प्रक्रियेच्या माध्यमातून मुल्ये, प्रमाणके, प्रथा, परंपरा, शिष्टाचार, भूमिका इत्यादींचे रोपण नवजात अर्भकावर केले जाते परंतु काळाच्या ओघात महिलांनी आधुनिक शिक्षण घेतल्यामुळे महिला अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडत असल्यामुळे कामाच्या ठिकाणातील ताणतणाव, बदलती जीवनशैली, बदलती कौटुंबीक मुल्ये, भूमिका संघर्ष इत्यादीमुळे पतीफ्नीच्या वैवाहिक संबंधात बदल होत आहे आणि त्यामुळे अपत्यावर संस्कार करण्यात त्यांना वेळ मिळत नाही आहे. त्यामुळे आजची स्त्री ही मातृत्वाची जबाबदारी स्वीकारायची की नाही? यासंदर्भातील निर्णय स्वतः घेत आहे असे सामान्य निरीक्षण आहे. यासंदर्भातील प्राप्त तथ्यांचा आढावा घेतला असता ५५% उत्तरदात्या महिला अपत्यप्राप्तीसंदर्भातील निर्णय स्वतः घेण्यासाठी आग्रही आहेत असे दिसून आले आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, भारतीय महिला उच्चशिक्षण घेउन स्वतःशी व कुटुंबाशी संबंधित निर्णय घेताना पुढाकार घेत आहेत.

निष्कर्ष:

बहुतांश उत्तरदाते ३ ते ४ सदस्यीय अर्थातच विभक्त कुटूंबातील असून उच्च शिक्षित आहेत. उच्च शिक्षणाचे व्यक्तीमध्ये नम्रता, सहिष्णूता वाढते असे विचारवंतांचे मत असले तरी ते सांप्रत दाम्पत्यांना मात्र लागू पडत नाही असे दिसते कारण उच्चशिक्षण घेउनही पती आपल्या पत्नीला आजही बरोबरीचा दर्जा देउ ईच्छित नाही आणि पत्नीची भूमिका पार पाडताना आजची स्त्री महत्वाकांक्षी होऊन तिच्याकडून अपेक्षित असलेली मातृत्वाची जबाबदारी झटकू पाहत आहे, पारंपारिक भारतीय मुल्यांना पायदळी तुडऊ पाहत आहे. परिणामी पतीपत्नीच्या नात्यामध्ये सहअस्तित्वाच्या भावनेऐवजी 'अहम्' ला अधिक महत्व आले आहे. यामुळे पतीपत्नीच्या नात्यात वैवाहिक विसंवाद वाढत आहेत असे म्हणता येईल.

महाराष्ट्रातील महिला उच्चशिक्षण घेउन स्वतःशी व कुटुंबाशी संबंधित निर्णय घेताना पुढाकार घेत असून कुटुंबातील त्यांचे स्थान उंचावत आहे. कामाच्या ठिकाणी येणारा ताणतणाव, बदलती जीवनशैली, बदलती कौटुंबीक मुल्ये, भूमिका संघर्ष इत्यादीमुळे अपत्यावर संस्कार करण्यास त्यांना वेळ मिळत नाही आहे आणि त्यामुळे आजची स्त्री ही मातृत्वाची जबाबदारी स्वीकारायची की नाही? यासंदर्भातील निर्णय स्वतः घेऊ लागली आहे. पतीपत्नीच्या वैवाहिक संबंधात बदल झाला आहे पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतील दोष दूर होणे जरी आवश्यक असले तरी बहुतांश विसंवादांमध्ये 'अहम्' देखील वाढतो आहे.

संदर्भसूची

1. Agnes Flavia (2005) ‘Marriage divorce and matrimonial litigation’ Oxford University press, Delhi.

2. Agnes, Flavia (1995) Report on the Status of Women, SNDT, Women's University, Bombay.

3. Ahuja, Ram (2001) Research Methods, Rawat Publications, Jaipur.

4. Anderson, Michael (Ed.) (1981) Sociology of the Family, Edinburg: Penguin Books

5. Anniversary Souvenir, (1989-2009) ‘20 Years of Family Court’, Family Court Bar Association, Mumbai.

6. Augustine, John S. (Ed.) (1982) The Indian Family in Transition, Vikas Publishing House, Delhi.

7. Bhausan Vidhya & Sachdeva, D. R (1988) An Introduction to Sociology, Kitab Mahal, Ramdas Peth, Nagpur.

8. Kamala, Ganesh (May-August 2013) New Wine in Old Bottle? Family and Kinship Studies in the Bombay School,Sociological Bulletin, Journal of the Indian Sociological Society, Vol.62

9. Kapadia K M (1968) Marriage and Family in India, Oxford University Press, London.

10. Jaisy Thomas (2015) A Critic of family courts in Kerala, unpublished thesis, Mahatma Gandhi University, Kottayam.

11. Bhatiya Namita (1998) Marital discord: Mode of settlement with special reference to family Courts in India, unpublished thesis, Jamia Milia Islamia University, New Delhi.

12. कोरेडी.एस. (2005) कौटुंबिक तानतणाव आणि समुपदेशन, संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद.

13. कोल्हापूर जिल्ह्यात घटस्फोटाचे वाढते धमाके,कोल्हापूरआवृत्ती, दैनिक लोकमत,दिनांक: 22-03-2016.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 6.305
Peer Reviewed Journal

e-ISSN No. 2394-8426
Oct-2022
Issue–III(I), Volume–X

The Impact of Education on Empowering Women

Dr. Gajanan T.Bansod
Assistant Professor, Athawale College of Social Work,Chimur,Dist.Chandrapur-442903
Corresponding Author Email:gajanantbansod@gmail.com
Contact: 9423419393

Abstract

Empowerment is regarded as a process that fosters a social environment where individuals can make crucial decisions and exercise choices that lead to social transformation. It enhances inherent capabilities by facilitating the acquisition of knowledge, power, and experience. In contemporary times, the empowerment of women has emerged as a significant issue. It is widely acknowledged that women should have equal standing with men in education, livelihood, health, and other vital aspects. Women's education plays a pivotal role in societal progress. As Pt. Jawaharlal Nehru famously stated, "If you educate a man you educate an individual; however, if you educate a woman you educate a whole family. Women empowered means mother India empowered" (Bhat, 2015; Tamilselvi, 2018). Education serves as a cornerstone of women's empowerment, equipping them to face challenges, question traditional roles, and transform their lives. It promotes equality and functions as a tool for elevating their status within the family, society, and the politico-economic framework. This paper aims to explore the various dimensions of women's empowerment through the lens of education.

Keywords: Empowerment, education, social transformation, equality, knowledge

❖ Introduction

Empowerment is the process through which individuals are enabled or authorized to think independently, take initiative, and exercise control over their actions autonomously (Bhat, 2015; Kaur, 2018). It signifies liberation from various forms of oppression or bondage, facilitating an escape from long-standing subjugation. Empowerment requires a comprehensive restructuring of social and economic relationships and represents a narrative of liberation, where diverse actors contend for recognition and status. It involves freeing individuals from externally imposed identities and conceptions of the 'self.' A genuine commitment to empowerment assumes the existence of institutional frameworks that uphold respect and recognition for diversity, safeguard individual freedom, and provide essential resources to realize one's sense of self (Witte, 2019). Provisions for free movement and the associated right to non-discrimination based on nationality expand the opportunities for self-realization across different societal contexts (Witte, 2019). Rather than a singular moment of liberation, empowerment is a transitional phase from servitude and subjugation to autonomy and self-determination. It can also be understood as autonomy in decision-making, reflecting the emancipation of individuals into broader cultural and imagined communities that transcend traditional boundaries. Moreover, empowerment involves critical analysis of power structures, fostering resistance that can challenge and transform existing systems of domination. It is the process by which individuals gain control over their destiny and circumstances (Bhat, 2015; Kaur, 2018). Beyond developing human resources, empowerment

contributes significantly to enhancing quality of life. Education plays a pivotal role in the empowerment process by introducing new perspectives and fostering attitudinal shifts essential for socio-economic and political progress. Mahatma Jyotiba Phule highlighted this significance by asserting that "Education is that which demonstrates the difference between what is good and what is evil" (Bhat, 2015). It facilitates conscientization—a process of critical self-reflection—enabling individuals to engage in deeper introspection. Generally, education is understood as a mode of learning through which knowledge, skills, and cultural values are transmitted from one generation to another via teaching, training, or research (Ojha, 2016).
Shakuntala (2005), in her book *Empowering Women: An Alternative Strategy from Rural India*, identifies key factors such as ignorance, powerlessness, and vulnerability as major barriers to women's disadvantaged status (Ojha, 2016). Education equips women with an understanding of their rights and the power to challenge economic and social discrimination, serving as a cornerstone for development and welfare (Jha, 2014). An educated woman creates a strong foundation for her family to thrive in a competitive environment. Research indicates that she is more likely to raise healthier, better-educated children, thereby contributing to social and economic productivity at the household level. Furthermore, education enhances women's bargaining power by increasing access to information, which in turn fosters autonomy (Jha, 2014). By shaping women's perspectives and understanding, education supports families, communities, and the nation in gaining greater competitiveness. It also plays a vital role in improving women's livelihoods (Yousuf, 2019).

❖ Objectives of the Study

- To understand the basic tenets of women empowerment.
- To explain the role of education in strengthening socioeconomic and political status of women.
- To bring a light on kinds of empowerment of women through educational initiatives.

❖ Methodology:

The study is based on descriptive research design. The data has been collected through secondary sources like journals, books, government reports, newspapers and various working papers. The secondary data has been analyzed through content analysis method. Meta analyses, systematic reviews, literature reviews, books and documents that were not based on authenticated data, were excluded from the study.

❖ Evolution of Women's Education in India:

In ancient India, women were entitled to the significant rite of Upanayana, which granted them the right to study the Vedas on par with men. However, in later periods, women were unfortunately excluded from this privilege and subsequently denied access to Vedic education (Korishetti, 1994). The history of women's education in India dates back to the 3rd century B.C., during which education was primarily oral. Women served as scholars and researchers in renowned ancient universities such as Nalanda, Vikramshila, and Takshila (Jenefa, 2012). By the 11th century, Muslim rulers established educational institutions in cities like Delhi, Lucknow, and Allahabad, where women actively participated in various academic pursuits. Prominent Mughal princesses, including GulBadan Begum (daughter of Babur and author of *Humayun*

Namah), Nur Jahan (wife of Jahangir), Mumtaz Mahal (wife of Shah Jahan), Jahanara Begum, and Zibunnisa Begum, were noted for their scholarly accomplishments (Korishetti, 1994). Additionally, daughters of Rajput chiefs and Bengali zamindars were literate during this era.

The British colonial period marked a new phase in the history of women's education in India. Initially, British efforts toward women's education were somewhat ritualistic. However, in the early 19th century, Christian missionaries and their educational institutions began actively promoting girls' education. The Female Juvenile Society, established in 1819 as a secular organization, began opening schools for girls (Phadke, 1958 in Korishetti, 1994). The Ladies Society for Native Female Education was formed in 1824 under the patronage of Lady Amherst, managing over thirty girls' schools. The establishment of municipal bodies and the imposition of local fund cesses further accelerated the progress of women's education. In 1857, three universities were founded in the presidencies of Bombay (now Mumbai), Calcutta (now Kolkata), and Madras (now Chennai). While higher education posed significant challenges for middle-class girls, the participation of Christian and Parsi women was notably higher than that of Hindu women (Jenefa, 2012).

The Indian National Congress also played a pivotal role in advancing women's emancipation. Shortly after its formation in 1885, a Ladies' Association was established, and by the 1890s, increasingly educated women were visible in public life (Jenefa, 2012). Prominent figures such as Ramabai Ranade, Sarojini Naidu, Annie Besant, Rameshwari Nehru, Rajkumari Amrit Kaur, Aruna Asif Ali, Sucheta Kriplani, Usha Mehta, and Vilasini Devi Shenai made significant political and social contributions. In 1913, the British government introduced a new educational policy for women, recommending curricula with practical subjects such as needlework and music (Korishetti, 1994). Institutions like Banaras Hindu University (1916), Aligarh Muslim University (1920), and Delhi University (1922) emerged as centers of women's education and empowerment. Following India's independence, women's education, particularly higher education, experienced substantial growth.

- ❖ **Role of Education in Women Empowerment**

In ancient India, women were entitled to the significant rite of Upanayana, which granted them the right to study the Vedas on par with men. However, in later periods, women were unfortunately excluded from this privilege and subsequently denied access to Vedic education (Korishetti, 1994). The history of women's education in India dates back to the 3rd century B.C., during which education was primarily oral. Women served as scholars and researchers in renowned ancient universities such as Nalanda, Vikramshila, and Takshila (Jenefa, 2012). By the 11th century, Muslim rulers established educational institutions in cities like Delhi, Lucknow, and Allahabad, where women actively participated in various academic pursuits. Prominent Mughal princesses, including GulBadan Begum (daughter of Babur and author of *Humayun* *Namah*), Nur Jahan (wife of Jahangir), Mumtaz Mahal (wife of Shah Jahan), Jahanara Begum, and Zibunnisa Begum, were noted for their scholarly accomplishments (Korishetti, 1994). Additionally, daughters of Rajput chiefs and Bengali zamindars were literate during this era.

The British colonial period marked a new phase in the history of women's education in India. Initially, British efforts toward women's education were somewhat ritualistic. However, in the

early 19th century, Christian missionaries and their educational institutions began actively promoting girls' education. The Female Juvenile Society, established in 1819 as a secular organization, began opening schools for girls (Phadke, 1958 in Korishetti, 1994). The Ladies Society for Native Female Education was formed in 1824 under the patronage of Lady Amherst, managing over thirty girls' schools. The establishment of municipal bodies and the imposition of local fund cesses further accelerated the progress of women's education. In 1857, three universities were founded in the presidencies of Bombay (now Mumbai), Calcutta (now Kolkata), and Madras (now Chennai). While higher education posed significant challenges for middle-class girls, the participation of Christian and Parsi women was notably higher than that of Hindu women (Jenefa, 2012).

The Indian National Congress also played a pivotal role in advancing women's emancipation. Shortly after its formation in 1885, a Ladies' Association was established, and by the 1890s, increasingly educated women were visible in public life (Jenefa, 2012). Prominent figures such as Ramabai Ranade, Sarojini Naidu, Annie Besant, Rameshwari Nehru, Rajkumari Amrit Kaur, Aruna Asif Ali, Sucheta Kriplani, Usha Mehta, and Vilasini Devi Shenai made significant political and social contributions. In 1913, the British government introduced a new educational policy for women, recommending curricula with practical subjects such as needlework and music (Korishetti, 1994). Institutions like Banaras Hindu University (1916), Aligarh Muslim University (1920), and Delhi University (1922) emerged as centers of women's education and empowerment. Following India's independence, women's education, particularly higher education, experienced substantial growth.

- **Dimensions of Empowerment of Women through Education**

Education is a powerful instrument for achieving women's empowerment, as it provides the foundation for social, economic, political, and psychological transformation. It enables women to acquire knowledge, develop skills, and build the confidence necessary to make informed decisions in all spheres of life. The empowerment of women through education can be analyzed through the following dimensions

1. Social Empowerment

Education fosters awareness among women about their rights, responsibilities, and societal roles. It encourages critical thinking and helps break down traditional patriarchal norms and discriminatory practices that hinder gender equality. Educated women are more likely to challenge social taboos, fight against gender-based violence, and advocate for equality in family and community life. Through education, women gain a platform to voice their concerns and participate actively in social reform.

2. Economic Empowerment

Education significantly enhances women's employability and income-generating capabilities. It provides them with the skills needed for entrepreneurship, wage employment, and access to financial resources. Economic independence reduces their dependency on male counterparts, increases their bargaining power in households, and improves their standard of living. Moreover, educated women are better positioned to contribute to the national economy and help in alleviating poverty at the grassroots level.

3. Political Empowerment

An educated woman is more likely to participate in political processes, understand democratic values, and exercise her voting rights. Education enables women to engage with governance, assume leadership roles, and influence policy decisions. Political empowerment through education helps create a more representative and inclusive political environment where women's voices and interests are effectively articulated and addressed.

4. Psychological Empowerment

Education plays a crucial role in shaping a woman's self-esteem, self-worth, and confidence. It enables her to believe in her potential and abilities. Psychological empowerment includes the development of a positive identity, autonomy in decision-making, and the ability to challenge internalized oppression. This inner transformation is foundational to broader empowerment in all other domains.

5. Legal Empowerment

Through education, women become aware of legal frameworks and provisions related to their rights, such as inheritance laws, marriage and divorce laws, protection against domestic violence, and workplace rights. This awareness empowers them to seek justice, assert their rights, and defend themselves against exploitation or abuse.

6. Technological and Digital Empowerment

In the digital age, education also includes digital literacy, which is vital for bridging the gender digital divide. Access to and understanding of digital technologies empower women to access information, participate in e-learning, manage online businesses, and engage in digital advocacy. This modern dimension of empowerment further expands women's capabilities and connects them to global opportunities.

❖ **Financial Independence: A Pathway to Empowerment and Equality**

Financial independence refers to the ability of an individual to sustain themselves economically without relying on external financial support. It involves having control over personal income, assets, and decision-making related to financial resources. For women, in particular, financial independence is not only a personal achievement but a transformative factor that impacts their social status, personal freedom, and overall empowerment.

1. Importance of Financial Independence

Financial independence is a critical component of individual autonomy. It enables people to make life choices—regarding education, career, marriage, health, and living conditions—without being constrained by financial dependency. For women, financial autonomy breaks the cycle of dependence on male family members and challenges existing patriarchal norms.

2. Financial Independence and Women's Empowerment

Historically, women have been confined to domestic roles and excluded from income-generating activities. With access to education, skill development, and economic opportunities, women are increasingly contributing to the workforce and becoming financially self-reliant. This shift:

- **Increases decision-making power** within the household.
- **Reduces vulnerability** to exploitation and domestic violence.
- **Improves the quality of life** for families, especially children.

- **Enhances self-esteem** and psychological well-being.

Financially independent women can invest in better healthcare, education, and nutrition for their families, creating a ripple effect that benefits the wider community.

3. Barriers to Financial Independence

Despite progress, many women still face challenges that hinder financial independence, especially in rural and marginalized communities. Key barriers include:

- Limited access to quality education and skill development.
- Societal norms discouraging women from working outside the home.
- Wage disparity and lack of job security.
- Gender bias in hiring and promotion.
- Restricted access to credit, property ownership, and financial institutions.

These systemic issues require policy-level interventions and social change.

4. Promoting Financial Independence

Several strategies can be employed to promote financial independence among women:

- **Education and vocational training** tailored to market demands.
- **Microfinance and Self Help Groups (SHGs)** to support entrepreneurship.
- **Government schemes** like Stand-Up India, MUDRA Yojana, and women-specific startup incentives.
- **Awareness programs** about financial literacy, savings, investment, and legal rights.
- **Inclusive workplace policies** that promote gender equality and work-life balance.

5. Role of Financial Literacy

Financial literacy is essential for financial independence. It enables women to manage income, budget expenses, plan for future goals, and avoid debt traps. Digital financial literacy is equally important in today's economy, where online transactions, mobile banking, and digital wallets have become the norm.

Conclusion

Financial independence is a cornerstone of women's empowerment and an essential step toward achieving gender equality. When women gain control over their financial resources, they also gain the ability to make informed decisions about their lives, careers, and families. Financial autonomy fosters confidence, enhances self-worth, and creates opportunities for women to participate fully in the socio-economic and political spheres of society. It not only benefits individual women but also contributes to the well-being and progress of families and communities as a whole.

However, despite the growing emphasis on women's development, significant barriers remain—particularly in rural and marginalized communities. Gender-based discrimination, unequal pay, limited access to formal education and financial institutions, and cultural norms continue to hinder many women from becoming economically independent. Addressing these challenges requires a multi-dimensional approach, including policies that promote inclusive education, employment opportunities, financial literacy, and equal rights to property and resources.

Government schemes, non-governmental initiatives, microfinance, and Self Help Groups (SHGs) have played an important role in supporting women's entrepreneurship and income-generating

activities. Nevertheless, true empowerment goes beyond access to resources—it lies in transforming mindsets, dismantling patriarchal structures, and fostering environments that support women's ambitions and capabilities.

In conclusion, financial independence empowers women not just economically but also socially and emotionally. It provides them with a voice, agency, and the means to lead lives of dignity and purpose. Investing in women's financial independence is not only a matter of justice—it is a strategic imperative for national development and sustainable progress.

References

1. Abraham MK. Value education and women‟s empowerment: A compelling priority of Christian educational institutions in India. Journal of Education Culture and Society. 2017;2:21-28.

2. Akawa M. The Gender Politics of the Namibian Liberation Struggle. Basel: Basler Afrika Bibliographien; c2014.

3. Alexander AC, Welzel C. Empowering Women: The Role of Emancipative Beliefs. European Sociological Review. 2011;27(3):364-384.

4. Alkhaled S, Berglund K. „And now I‟m free‟: Women‟s empowerment and emancipation through entrepreneurship in Saudi Arabia and Sweden. Entrepreneurship & Regional Development. 2018;30(7- 8):877-900.

5. Anonuevo CM. Women, Education and Empowerment: Pathways towards Autonomy. UNESCO Institute for Education, Germany; c1995.

6. Aslam M. Empowering Women: Education and the Pathways of Change, (Monitoring Report no. 2013/4), UNESCO; c2013.

7. Bailey LE, Graves K. Gender and Education. Review of Research in Education. 2016;40:682-722.

8. Basu A. Empowering women through education: The Story of Indraprastha School. India International Centre Quarterly. 2013;39(3/4):245-249. 9. Bhagat P. Women Empowerment: Role of Meaningful Educational Opportunities. International Journal of Advanced Education and Research. 2017;2(3):131-136.

10. Bhat RA. Role of Education in the Empowement of Women in India. Journal of Education and Practice. 2015;6(10):188-192.

11. Bhattacharjee B. Impact of Education on Women Empowerment. EPRA International Journal of Economic and Business Review. 2015;3(10):169-173.

12. Bhukya D. Empowerment of tribal women through education in Andhra Pradesh. International Journal of Innovative Technology & Adaptive Management. 2014;1(5):116-119.

13. Biswal PK. Education-A Tool for Empowering Women. Odisha Review; c2015. p. 52-56.

14. Chakrabarty M, Bhutia YL. Empowering Indian women in the new wake of globalization. The Indian Journal of Political Science. 2007;68(1):115-121.

15. Chakrabarty M. Women empowerment in Assam: A Study. The Indian Journal of Political Science. 2012;73(1):97-100.

16. Chakraborty R. Women"s Education and Empowerment in Colonial Bengal. In Hans Hägerdal, Essays on Colonial Domination and Asian Agency, Amsterdam University Press; c2009. p. 87-101.
17. Chandra R (N.D.). Women empowerment in India– Milestones & Challenges; p. 87-101. (Excerpted from on 24-4-2020).
18. Chandran U. A Woman's World. India International Centre Quarterly. 2010;36(3/4):288-301.
19. Claeys C. Information as a tool for the empowerment of women. In Sara de Jong, Sanne Koevoets, Teaching Gender with Libraries and Archives, Central European University Press; c2013. p. 112-121.
20. Das S. Women and empowerment: Predicament or Affirmative action. The Indian Journal of Political Science. 2007;68(1):123-135.
21. Dominic, B. & Amrita Jothi, C. (2012). Education-A tool of Women Empowerment: Historical study based on Kerala society. International Journal of Scientific and Research Publications, 2(4), 1-4.
22. Dutt KG. The Role of Adult literacy in transforming the lives of women in Rural India: Overcoming gender inequalities. (Unpublished doctoral dissertation), Stockholm University. Sweden; c2017.
23. Emmanuel A. Feminist movements in global perspective United Nations & the rights of the women. The Indian Journal of Political Science. 2010;71(3):837-852.
24. Fernando JL. Nongovernmental Organizations, MicroCredit, and Empowerment of Women. The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 1997;554:150-177.
25. Forrest DW. Education and empowerment: towards untested feasibility. Community Development Journal. 1999;34(2):93-107.
26. Gordon R. Girls cannot think as boys do: socializing children through the Zimbabwean school system. In Caroline Sweetman (Eds.), Gender, Education and Training. U.K: Oxfam; c2004. p. 53-58.
27. Guvenen F, Rendall M. Women"s emancipation through education: A macroeconomic analysis. Review of Economic Dynamics; c2014. (Excerpted from
28. Hanushek E. Schooling, Gender Equity, and Economic Outcomes. In Tembon, M. and Lucia Fort (Eds.), Girls" Education in the 21st Century-Gender Equality, Empowerment and Economic Growth, USA: World Bank; c2008. p. 23-37.
29. Hennink M, Kitti N, Pillinger M, Jayakaran R. Defining empowerment: perspectives from international development organisations. Development in Practice. 2012;22(2):202-215.
30. Huis MA, Hansen N, Otten S, Lensink R. A ThreeDimensional Model of Women"s Empowerment: Implications in the Field of Microfinance and Future Directions. Frontiers in Psychology. 2017;8:1-14.
31. Islam, M.S. & Islam, R. (2012). Emancipation of Women through Education and Economic Freedom: A Feminist Study of Begum Rokeya"s Utopias. SUST Journal of Social Sciences, 18(4), 11-19. 32. Jayant A, Rothermund I. Women, Emancipation and Equality. Economic and Political Weekly. 1989;24(30):1722-1723.

33. Jenefa, S. (2012). Relationship between communication studies and media industry with special reference to women. (Unpublished doctoral dissertation), Department of Visual Communication, Mother Teresa Womens University.
34. Jha B. Education: An Instrument to Enhance Women Empowerment and Inclusive Growth. Issues and Ideas in Education. 2014;2(1):17-23.
35. Kabeer N. Gender equality and women's empowerment: a critical analysis of the third Millennium Development Goal. Gender and Development. 2005;13(1):13-24.
36. Kaur J. Role of Education in Women Empowerment in India. International Journal of Social Science and Economic Research. 2018;3(12):7466-7472.
37. Kaur P. Education and Women Empowerment. Chetana Education International. 2016;1(1):105-109.
38. Kaur, S. (2010). Issue of women's empowerment in Punjab: a critique. The Indian Journal of Political Science, 71(1), 333-344.
39. Khatri R. The role of education towards women empowerment in India. International Journal of Advanced Research. 2016;4(11):550-555.
40. Korishetti VB. Female education in rural India (Unpublished doctoral dissertation), Department of Sociology, Karnatak University; c1994.
41. Lane A. Emancipation through Open Education: Rhetoric or Reality?. In Patrick Blessinger and TJ Bliss (Eds.), Open Education: International Perspectives in Higher Education, U.K: Cambridge; c(2016. p. 31-50.
42. Lawson T. Empowerment in Education: liberation, governance or a distraction? A review. Power and Education. 2011;3(2):89-103